

TELEPÜLÉSI FORMÁK BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE TERÜLETÉN A PALEOLITIKUM IDEJÉN

SIMÁN KATALIN

Bármely terület egykori települési viszonyainak vizsgálata vagy rekonstrukciója során három szempontot kell figyelembe venni. Az első a *természeti környezet*, ami annál meghatározóbbá válik, minél távolabbi korokra vagyunk kíváncsiak. A termelő gazdálkodás megjelenését megelőző időszakban ugyanis nem volt arra mód, hogy egy adott terület eltartóképességét mesterséges szaporítással, irányított állat- és növényállomány-fejlesztéssel növeljék. Tehát egy adott areálon élő állat- és növény mennyiség, azok jellege, igénye, avagy életmódja szabta meg az emberi megtelepedés maximális határát és bizonyos fokig a megtelepülők életmódját, bár ennek hatása csak lassú változáson keresztül mutatkozik meg (ld. *Érd* alsó és legfelső szintjei közötti vadászati specializáció változását¹). Ugyancsak a természeti környezetnél kell figyelembe venni a nyersanyag-lelőhely vonzását.

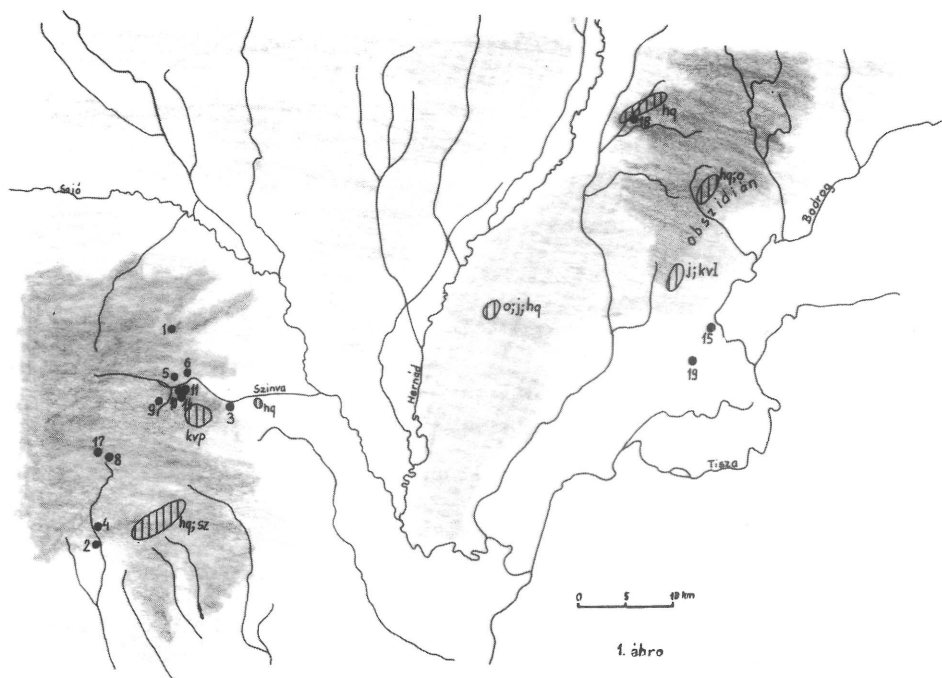
A második szempont maga a *népesség*. Természetes, hogy a természeti tényezők hatása csak akkor jelentkezhetett, ha az adott népesség „elfoglalta” az adott területet. Nyilvánvaló az is, hogy a vándorló népesség vándorlásai során a maga tradícióit követi és alapvető életmódján – beleértve a vadászati specializációt, nyersanyagfajtákat és eszközkészletet – nem hirtelen, hanem igen lassan, belső fejlődés, vagy a vándorlások során más népekkel való érintkezés során változtat. Igaz ez még akkor is, ha a régészeti anyagban ennek a változásnak csak egyes, sokszor egymástól igen messzi fokozatait ismerjük. Éppen ez a megjelenési mód egyben az, ami óvatosságra int – azért, mert a földből egymás közelében egy giliszta farka és feje kinyúlik, még nem biztos, hogy egy állathoz tartoznak. Mivel keveset tudunk az egyes csoportok kultúrájáról, szociális életéről, belső és külső viszonyairól úgy érzem, az e témakörbe tartozó vizsgálatokat az egyes lelőhelyek objektív adatainak leírásával, összehasonlításával kellene inkább végezni – még ha ez nem is ad minden kérdésre választ, de jó esélyünk van rá, hogy hasonló életmódú csoportok életéről árulkodó tendenciákat leplezünk le.

A harmadik, a régészetben soha el nem hanyagolható szempont a *vizsgált terület kutatottsága*. Nem egyenletesen kutatott területről nem nyerhetünk hiteles képet. A jól kutatott területek vizsgálata lehetőséget nyújt ezzel szemben arra, hogy a kapott eredményeket transzponáljuk – figyelembe véve az eltéréseket, azok mértékét – a kevésbé kutatott területekre.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye területét vizsgálatunk szempontjából három nagy egységre tagolhatjuk: *Bükk hegység*, *Zempléni hegység* és az *Észak-Borsodi Karszt*. Az egyes területeket egymástól illetve délen az Alföldtől nagyobb folyóvölgyek választják el. A rekonstruált pleisztocén felszíni formák a maitól elsősorban az Észak-Borsodi Karszton jelentettek komolyabb különbséget,² ahol a területet sűrűn behálózták a pata-

1. Gábori M. – Csánk V., 1968.

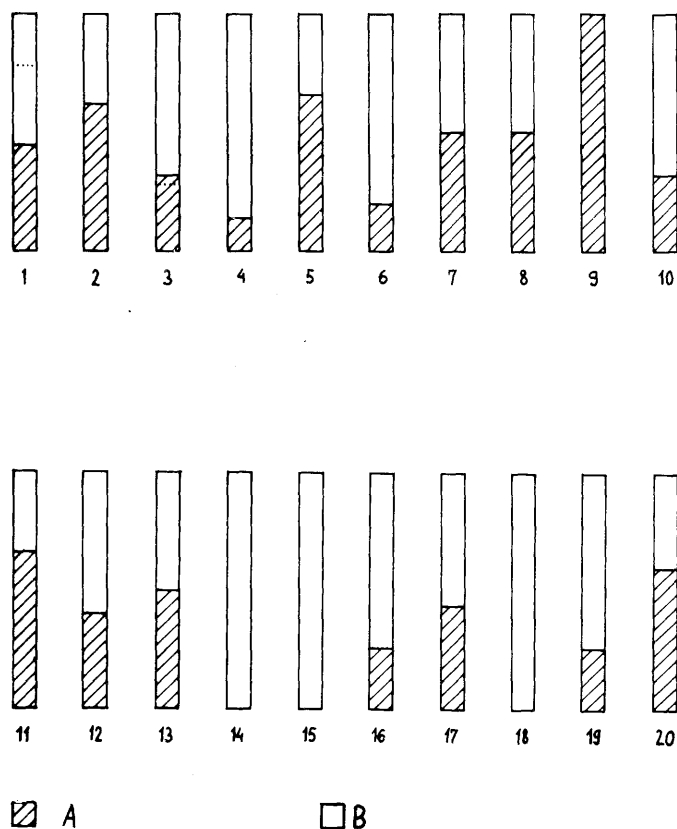
2. Pécsi et al. 1978.

1. ábra. A vizsgált régészeti lelőhelyek és a kőnyersanyag főbb lelőhelyei. 1. Lambrecht Kálmán-barlang; 2. Subalyuk-barlang; 3. Diósgyőr-Tapolca-barlang; 4. Kecskégalya-barlang; 5. Szeleta-barlang; 6. Büdöspeszt-barlang; 8. Ballavölgyi sziklaüreg; 9. Háromkúti barlang; 10. Herman Ottó-barlang; 11. Herman Ottó-kőfülke; 14. Puskaporos kőfülke; 15. Bodrogheresztúr; 16. Balla-barlang; 17. Arka; 18. Tarcal (hq = hidro(limno-)kvarcit; sz = szarukő; kvp = üveges kvarcporfir; o = opál; j = jáspis; kvl = kővelő)

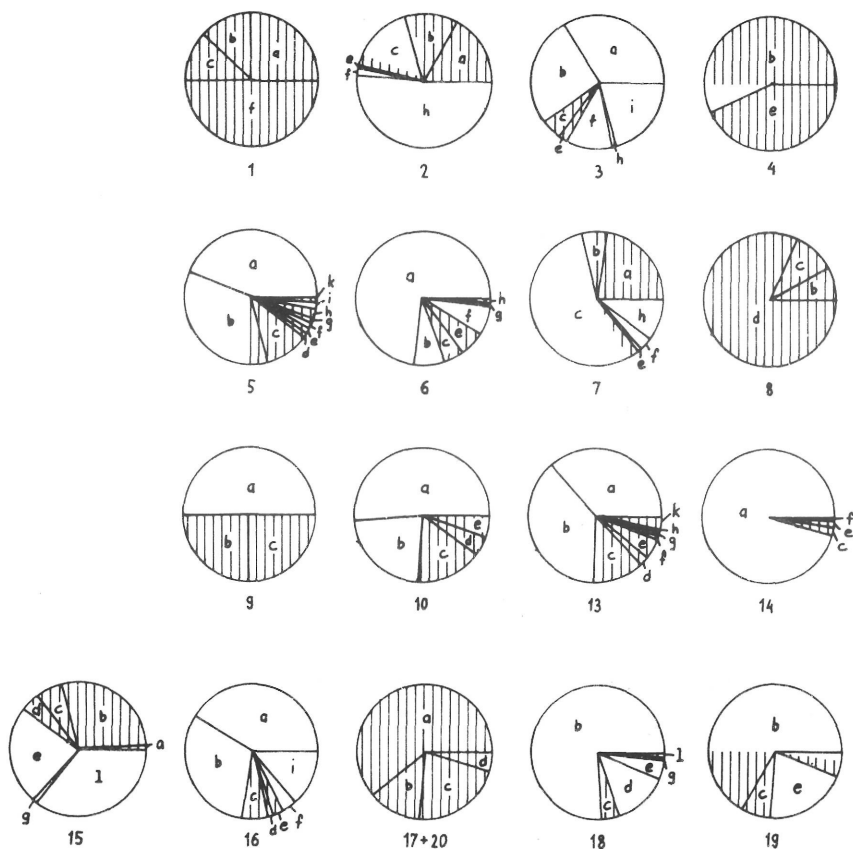
kok és folyók és a megtelepedési viszonyok a mainál valószínűleg sokkal kedvezőtlenebbek voltak. Figyelembe véve a geomorfológiai alakulatokat, a valószínű flórát és faunát, valamint tekintettel a vízföldrajzi helyzetre a településre legalkalmasabb területek a következők lehettek: *Bükk hegység és peremterülete, Hernád-völgy mindkét oldala, a Zempléni hegység peremvidéke*. Nem jelenthetett települési területet sem a Bodrog, sem a Tisza ott, ahol nem érintkezett közvetlenül a hegyvidékkel, mivel mindkettő mocsaras vidék volt még a múlt század elején is. A Hernád ugyanakkor az alacsony dombokkal keretezett völgyével vándorlási útvonalat határozott meg. Nem jelenthetett ideális megtelepedési területet a Zempléni hegység belseje sem, mivel az időszakos vízfolyások a vulkáni hegység belsejében nem biztosítottak egyenletes vízellátást. Ennek az elvi képnek felel meg az az adathalmaz is, amely többéves terepbejárás eredményeként gyűlt össze a Herman Ottó Múzeumban. Eszerint az ősember telepei a Zemplén hegység lábánál (sajnos egyelőre csak nyugaton és délen), a Hernád mindkét partján, a Sajó középső szakaszán a folyó déli partja mentén, a Bükk hegység teljes peremvidékén és a Bükk hegység belsejében kerültek elő.

Ha végignézzük még egyszer ezeket a területeket azt látjuk, hogy egybeesnek a kőeszközökhöz használt nyersanyagok lelőhelyével. Ez azt jelenti, hogy a természetföldrajzilag kedvező helyek vonzását a megélhetés alapvető elemeinek biztosított volta mellett az „ipari tevékenység” lehetősége erősítette.

2. ábra. A vadászott nagyemlős fauna fajainak százalékos megoszlása. 1. Lambrecht Kálmán-bg.; 2. Subalyuk-bg. alsó réteg; 3. Diósgyőr-Tapolca-bg. alsó réteg; 4. Kecskégalya-bg. alsó réteg; 5. Szeleta-bg. alsó réteg; 6. Büdöspeszt-bg.; 7. Subalyuk-bg. felső réteg; 8. Ballavölgyi sziklaüre; 9. Háromkúti bg.; 10. Herman Ottó-bg. alsó réteg; 11. Herman Ottó-kőfülke; 12. Kecskégalya-bg. felső réteg; 13. Szeleta-bg. felső réteg; 14. Puszkaporos kőfülke; 15. Bodrogkeresztúr; 16. Diósgyőr-Tapolca-bg. felső réteg; 17. Balla-bg. alsó réteg; 18. Arka; 19. Tarcal; 20. Balla-bg. felső réteg (A = hegyvidéki-erdei fauna; B = ligeterdei-sztyeppi fauna)

A település helyét meghatározó viszonyok közül nézzük először a vadászott állatoknál jelentkező utalásokat (1. táblázat). A vizsgált területen levő lelőhelyeket három fő geográfiai csoportba oszthatjuk. Az első csoport azokat a nyíltszíni lelőhelyeket foglalja magába, amelyek kifejezetten nyílt területen helyezkedtek el, illetve a hegyvidék peremterületén, mely önmagában, bár közel a hegy és az erdő ligeterdős területnek vagy erdős-sztyeppnek tekinthető (Arka, Bodrogkeresztúr, Hidasnémeti stb.). A második csoportba a hegy- és síkvidék találkozásának területén levő, főleg barlangi települések (Szeleta barlang, Herman Ottó barlang, Büdöspeszt barlang, Subalyuk barlang, Mályi, Sajóbáony stb.). A harmadik csoportba pedig azok a barlangi települések tartoznak, amelyek a hegység belsejében találhatók (a vizsgált területen ilyennek tekinthetjük a Háromkúti, a Lambrecht Kálmán, a Balla barlangokat stb.). A természetes feltételezés az, hogy a csoportok, amelyek az egyes geográfiai területeken tartózkodtak, az adott terület élővilágából nyerték táplálékukat.

3. ábra. A nyersanyag százalékos megoszlása a vizsgált lelőhelyeken (ld. 2. ábra) (a = üveges kvarcporfir; b = hidro(limno-)kvarcit; c = kova; d = radiolarit; e = obszidián; f = kvarcit; g = opál + jáspis; h = szarukő; i = porfirit; k = vulkáni kőzet; l = kövelő)

Tizenöt lelőhely faunaadatait vizsgáltuk meg (ld. 1–2. ábra, 1. táblázat). A vadászott faunát két csoportra osztottuk. Az egyik csoport azokat a fajokat tartalmazza, amelyek elsődleges élettere a hegyvidék és az erdő, a másik csoportba pedig a sztyeppe, ligeterdős állatvilág tartozik. Nem vettem figyelembe a kisméretű faunát, melynek szerepe a csoport élelemellátásában minden bizonnyal alárendelt szerepet játszott és nem vettem figyelembe azokat a fajokat sem, amelyeket, bár lehet, hogy vadásztak, nem elsősorban élelemellátási igények kielégítését szolgálták (hiéna, farkas stb.). Az így felosztott nagyemlős faunát a hiányos, nem mindig megbízható adatok miatt kénytelen voltam elsősorban a vadászott fajok száma szerint figyelembe venni. Az adott területen mindössze két olyan lelőhely van, ahol egyedszámot publikáltak (*Lambrecht Kálmán barlang*³ és *Diósgyőr-Tapolca barlang*⁴). A Subalyuk barlang faunáját Mottl leírásából részletesen ismerjük,⁵ de a lista csak a csontok számát, testtáji megoszlását tartalmazza

3. Jánossy D., 1953.; Vértes L., 1953., 1965.

4. Hellebrandt M.–Kordos L.–Tóth L., 1976.

5. Mottl. 1938.

– és kizárólag a kísérő faunáét. Nem ismerjük sem az alsó rétegben domináns ibex és a barlangi medve, sem a felső rétegben domináns barlangi medve csontjainak mennyiségét, pontos testtáji megoszlását. A két barlang alapján mód nyílt arra, hogy az egyedszámban és a faj arányokban mutatkozó százalékos viszonyokat összehasonlítsuk, ami az adott esetben (nagy vonalakban becslve Subalyuknál is az adatokat) azt mutatta, hogy az egyedszám erősíti a fajarány által mutatott dominanciaviszonyt, vagy megegyezik vele. Ennek alapján elmondhatjuk, hogy az első csoportba tartozó lelőhelyek esetén szinte kizárólag sztyeppe állatokkal találkozunk, illetve a sztyeppe-erdő határt lakó szarvassal (igaz, az adatok igen szegényesek). A határterületen levő lelőhelyeken a helyzet megoszlik. A Subalyuk barlangban, a Szeleta barlangban, a Herman Ottó kőfülkében a hegyvidéki erdei fajok a dominálók (Subalyuk alsó réteg 63%, Szeleta alsó réteg 67%, Herman Ottó kőfülke 67%). Az adatokkal ugyanakkor óvatosan kell bánni. A feltárások mind a század első feléből valók⁶, kubikolációs módszerrel készültek, a kultúrrétegek szétválasztása nem a valóságos települési szint szerint történt, hanem szedimentológiai–petrográfiai adatok szerint. Ez egyben nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy a kultúrréteg vadászott állatai közé soroljuk azokat a csontokat – és itt elsősorban a barlangi medvére gondolok –, amelyek természetes úton kerültek a barlangba az ember megtelepülését közvetlenül megelőző vagy követő időszakban. Sokkal megbízhatóbbnak tartom az egyéb nagyemlősök adatainak vizsgálatát, mert ezek barlangba kerülésében jóval nagyobb valószínűséggel játszott szerepet az ember, mint a természetes tényezők.⁷ A fenti fajok mellett található erdei vadak száma és testtáji megoszlása egyaránt mesterséges úton való idekerülésükre utal. Ezzel szemben állnak azok a lelőhelyek, ahol a sztyeppe ligeterdős fajok száma a magasabb, mint például a Diósgyőri barlangban, a Kecskégalya barlangban, a Büdöspesztben, a Herman Ottó barlang alsó rétegében. Ha a két csoportot kulturálisan, vagy korszakuk alapján próbáljuk összehasonlítani azt tapasztaljuk, hogy a korszak, a kultúra és a vadászat iránya között a területen nem mutatható ki összefüggés. A két középső paleolitikus barlangi lelőhely, Subalyuk és Kecskégalya barlangban az elsónél mindkét rétegben a hegyi-erdei, az utóbbiban a ligeterdős fajok uralkodnak, akárcsak a Diósgyőri barlangban és a Büdöspesztben. Ugyanakkor a levélhegyes középső paleolitikumhoz tartozó Szeleta barlangban az uralkodó az erdei fauna, a vele rokon kultúrát képviselő Puskaporos barlangban viszont a sztyeppei fajok dominálnak, akárcsak a Herman Ottó barlangban.

A hegység belsejében levő barlangoknál sem egyértelmű a helyzet. A Lambrecht Kálmán barlangban, a Háromkúti barlangban és a Balla barlang felső rétegében az erdei-hegyi fauna van túlsúlyban, míg a Ballavölgyi sziklaüregben a kettő egyensúlyban van, a Balla barlang alsó rétegében pedig több faj származik a síkságról illetve alacsony dombvidékről, mint a hegy belsejéből.

Ezek alapján nem igazolódik az a nézet, hogy az egyes csoportok vadászatát a települési környezet határozza meg, sokkal inkább valószínű – és ezt tűnik igazolni a lelőhelyek leletmennyisége és megoszlása is –, hogy a környezettől elűtő faunával jellemzett lelőhelyeken csak alkalmi táborok, átvonuló csoportok telephelye volt, míg azokon a területeken, ahol a leletanyagban a lelőhely közvetlen környezetére jellemző fauna szerepel, felmerül a hosszabb megtelepedés lehetősége is. Ilyen hosszabb megtelepedésre

6. Ebben a csoportban a későbbi feltárások csak holtgyatott, korábban már ásott barlangokat érintettek, a rétegsor általában már hiányos volt.

7. Többek között ez volt az oka, hogy az elemzésből kihagytam néhány olyan barlangot, amelyben kizárólag a barlangi medve dominanciát említik, hiszen az, hogy egy barlangban sok a medvecson, még önmagában nem bizonyít emberi tevékenységet, mint ahogy nem lehet feltétlenül vadászati eredménynek tekinteni a Háromkúti barlang *Capreolus* és *Cervus* maradványait sem.

Vadászott nagyemlős fauna

	Lambrecht K.-bg.*	Subalyuk-bg. alsó r.**	Diósgyőri bg. alsó r.*	Kecskésgalya alsó r.	Szeleta-bg. alsó r.	Büdöspest-bg.	Puska poros kőfűlke
Ursus spelaeus	3	+	7	+	++	+	+
Ursus arctos + sp.	38	2	1	-	-	-	+
Cervus elaphus	6	8	1	-	-	-	-
Rupicapra	-	7	-	-	-	-	+
Capra ibex	-	++	-	-	1	+	+
Ovis	-	-	-	-	-	-	-
Sus scrofa	3	-	2	-	-	-	-
Capreolus	7	-	-	-	-	-	-
Elephas primigenius	1	-	6	-	-	+	-
Rhinoceros	1	19	3	+	-	+	+
Equus	3	11	6	+	1	+	+
Asinus hydruntinus	1	-	1	-	-	-	-
Rangifer tarandus	-	-	2	+	-	+	+
Megaceros	3	-	6	++	-	+	-
Bison	4	-	2	+	-	+	-
Bos/Bison	-	-	1	-	-	-	+
Bos	-	4	-	-	-	-	-
Alces	2	-	-	-	-	+	-

	Subalyuk-bg. felső r.**	Ballavölgyi sziklaüreg	Háromkúti-bg.	Herman O.-bg.	Herman O. kőfűlke	Kecskésgalya felső r.	Szeleta-bg. felső r.**
Ursus spelaeus	++	++	-	+	+	++	++
Ursus arctos + sp.	1	-	-	-	-	+	-
Cervus elaphus	26	+	+	+	-	+	1
Rupicapra	47	+	-	+	+	+	-
Capra ibex	78	-	-	+	-	-	-
Ovis	3	-	-	+	-	-	-
Sus scrofa	1	-	-	-	-	-	-
Capreolus	-	-	+	+	-	-	-
Elephas primigenius	18	-	-	-	-	-	1
Rhinoceros	8	-	-	-	-	+	-
Equus	78	-	-	-	-	+	-
Asinus hydruntinus	-	-	-	-	-	-	-
Rangifer tarandus	4	+-	+	+	+	-	1
Megaceros	1	+	-	+	-	+	2
Bison	9	+	-	-	-	+	-
Bos/Bison	-	-	-	-	-	-	-
Bos	13	-	-	+	-	+	-
Alces	-	-	-	+	-	-	-

	Bodrog- keresztúr	Diósgyőri bg. felső r.*	Balla-bg. alsó r.	Arka	Tarcal	Balla-bg. felső r.
Ursus spelaeus	-	+	++	-	-	+
Ursus arctos + sp.	-	-	+	-	-	+
Cervus elaphus	-	1	-	-	+	-
Rupicapra	-	-	-	-	-	-
Capra ibex	-	-	-	-	-	-
Ovis	-	-	-	-	-	-
Sus scrofa	-	-	-	-	-	-
Capreolus	-	-	+	-	-	+
Elephas primigenius	+	1	-	-	+	-
Rhinoceros	-	1	-	-	-	-
Equus	+	-	+	++	+	+
Asinus hydruntinus	-	-	-	-	-	-
Rangifer tarandus	+	+	+	++	+	++
Megaceros	-	1	+	-	-	-
Bison	-	1	+	-	-	-
Bos/Bison	-	-	-	+	-	-
Bos	-	1	-	-	-	-
Alces	-	-	-	-	-	-

Nyersanyagmegoszlás

	Lambrecht K.-bg.		Subalyuk.-bg. alsó r.		Diósgyőri bg. alsó r.		Kecskésgalya bg.		Szeleta.-bg. alsó r.		Büdöspeszt.-bg.		Subalyuk.-bg. felső r.	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
Üveges kvarcporfir	2	25	35	16,9	88	44,2	–	–	135	44,3	126	73,3	52	22,4
Hidrokvartcit	1	12,5	15	7,3	32	16,1	4	57,1	107	35,1	12	7	14	6
Kova	1	12,5	47	22,7	10	5	–	–	31	10,2	8	4,7	132	56,9
Radiolarit	–	–	–	–	–	–	–	–	3	1	–	–	–	–
Obszidián	–	–	1	0,5	4	2,1	3	42,9	3	1	10	5,8	2	0,9
Kvartcit	4	50	3	1,5	23	11,6	–	–	5	1,6	12	7	7	3,0
Opál + jáspis	–	–	–	–	–	–	–	–	4	1,3	1	0,6	–	–
Szarukő	–	–	106	51,2	1	0,5	–	–	7	2,3	3	1,7	25	10,8
Porfirrit	–	–	–	–	41	20,6	–	–	6	2	–	–	–	–
Vulkáni kőzet	–	–	–	–	–	–	–	–	4	1,3	–	–	–	–
Kővelő	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

	Balla-völgyi sziklaüreg		Háromkúti bg.		Herman O. -bg.		Szeleta.-bg. felső r.		Puskaporos kőfülke		Bodrog- keresztúr		Diósgyőri bg. felső r.	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
Üveges kvarcporfir	–	–	2	50	147	51	83	36,7	424	95,9	9	0,8	34	41,5
Hidrokvartcit	1	9,1	1	25	66	22,9	86	38,5	–	–	329	28,1	26	31,7
Kova	1	9,1	1	25	46	16	28	12,4	7	1,6	74	6,3	5	6,1
Radiolarit	9	81,8	–	–	13	4,5	5	2,2	–	–	54	4,6	1	1,2
Obszidián	–	–	–	–	16	5,6	11	4,9	9	2,0	276	23,6	2	2,4
Kvartcit	7	3	–	–	–	–	2	0,9	2	0,5	–	–	3	3,7
Opál + jáspis	–	–	–	–	–	–	2	0,9	–	–	13	1,1	–	–
Szarukő	–	–	–	–	–	–	1	0,4	–	–	–	–	–	–
Porfirrit	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	11	13,4
Vulkáni kőzet	–	–	–	–	–	–	8	3,5	–	–	–	–	–	–
Kővelő	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	415	35,5	–	–

	Balla.-bg.		Arka		Tarcal	
	db	%	db	%	db	%
Üveges kvarcporfir	14	60,9	1	0,1	–	–
Hidrokvartcit	3	13	1698	76,5	250	66,8
Kova	5	21,7	94	4,2	26	7
Radiolarit	1	4,4	297	13,4	–	–
Obszidián	–	–	103	4,6	74	19,8
Kvartcit	–	–	–	–	–	–
Opál + jáspis	–	–	5	0,2	–	–
Szarukő	–	–	2	0,1	–	–
Porfirrit	–	–	–	–	–	–
Vulkáni kőzet	–	–	–	–	–	–
Kővelő	–	–	20	1	–	–

utal a Subalyuk a peremterület mindkét oldalának állatvilágával és a nyíltszíni telepek a síksági faunával. Ugyanakkor egyértelmű, hogy az erősen erdei vadra specializálódott Lambrecht Kálmán barlangban alkalmi vadásztanya volt, a Büdöspesztben a feltűnően sok sztyeppi elem mellett ideiglenes megtelepülés ugyanúgy ahogy a Puskaporos kőfülke csaknem kizárólag sztyeppi faunája is ideiglenes táborra utal. Csak fauna alapján nem tisztázható a helyzet a Szeleta barlang alsó rétegénél, az igen kevés leletet tartalmazó Háromkúti barlangban és még néhány olyan lelőhelyen, amelyeket a fauna lista hiánya, a rétegtani viszonyok tisztázatlansága, vagy a leletanyag szegényessége miatt nem tárgyaltam.

Az eddigiekben csak olyan lelőhelyekre térhettünk ki, amelyek ásatása során előkerültek a vadászott állatok csontjai is. Ugyanakkor számos olyan lelőhely van a megye területén – és számuk egyre szaporodik az egyre intenzívebb terepbejárások, felszíni gyűjtések jóvoltából – amely a faunára vonatkozóan nem nyújt adatot. Ezeknél a többnyire nyíltszíni, sőt felszíni leleteknél a legtárgyilagosabb adathalmazt a kőanyag képviseli. Mint említettem a megye területe igen gazdag olyan kőben amelyet őseink eszköz-készítésre használhattak. Nézzük meg ezeknek a nyersanyagoknak a megoszlását. (1., 3. ábra; 2. táblázat). Kezdetnek vegyük sorra azokat a nyersanyagokat, amelyek könnyen lelőhelyhez köthetők. Ezek közül a legfontosabbak az üveges kvarcporfír, az obszidián, a kövelő és a szarukó mint hazai nyersanyagok, a szlovákiai radiolarit és a lengyelországi kovák mint helyidegen nyersanyagok.

Az üveges kvarcporfírnak egyetlen lelőhelye ismert: a Bükszentlászló és Bükkszentkereszt között húzódó ér. Lencsés illetve lemezes szerkezeténél fogva kétféle eszköztípus készítésére volt alkalmas elsősorban: az egyik a tömbből készített biface, a másik a lemezen készített csak peremen retusált tompított hátú penge vagy meredek retusú kaparó csoportja. Ennek megfelelően a nyersanyag tömeges használatát azokhoz a lelőhelyekhez köthetjük, amelyek a kettő közül valamelyiket alkalmazták. A lelőhely környékének kb. 25 km-es körzetében a *Bábonyien* ipar – sőt, a *Jankovichien* jellegű levélhegyes iparok is⁸ – ezzel a nyersanyaggal jellemezhetők és bár nem dominánsan, de az iparkör távolabbi lelőhelyein is megtalálható (még a Jankovich barlangba is jutott belőle). Ugyanez a nyersanyag a domináns a Szeleta barlang felső rétegében a levélhegyek esetében (a teljes iparban már nem domináns!) és ebből az anyagból készült levélhegy került elő *Szobon*⁹ sőt *Moraványban* is. Nem dominánsan, de megtalálható a nyersanyag unifaciális iparban a Subalyuk barlangban, a Diósgyőri barlang moustierijében, a Kecskégalya barlangban. A legtöbb lelőhely azonban műhely jellegű: *Sajóbábony*, *Avas*, *Büdöspeszt*, *Puskaporos* stb., kifejezetten a nyersanyag feldolgozására jött létre, ahol a teljes leletanyagban a kész eszközök száma elhanyagolható. A nyersanyaglelőhelyektől távolabbi területeken azonban ugyanezt az anyagot szinte kizárólag kész eszköz formájában ismerjük: *Korlát II*, *Hidasnémeti*, még távolabb a Dunakanyarban *Pilismarót*, *Szob*, a kettő között *Parád-Marhát-tető* stb.¹⁰ E nyersanyag esetében tehát egyértelműen a nyersanyaglelőhely centrikus feldolgozásról vagy eseti transzportról beszélhetünk, kereskedelmi tevékenységre nem utal nyom.

Kifejezetten lokális nyersanyagnak tekinthetjük a bükki szarukövet, amely a közvetlen lelőhelyétől távolabb csak szórványosan kerül elő.

Ugyancsak lokális jelentőségű a zempléni kövelő, amelynek felhasználását, jelentős mértékű használatát csak a Dél-Zemplénből ismerjük.

8. Gábori M.–Csánk V., 1983.

9. Gallus S., 1937.; Vértes L., 1965.

10. Dobosi et. al. 1981.; Simán K., 1983. Biró K., 1984. a.

Sokkal fontosabb az obszidián. Különbséget kell tennünk a Kárpáti I. és II. obszidián között.¹¹ A középső paleolitikumban leginkább a Kárpáti II. (Közép- és Dél-Zemplén) obszidián használatára van adatunk. Ezek szerint ez a nyersanyag meglehetősen ritka volt, kis méretű, nem mindig jó minőségű. Valószínűleg ez volt az oka ritkaságának. A felső paleolitikumban jelenik meg tömegesen a Kárpáti I. obszidián. Lelőhelye környékén (*Cejkov, Kasov* stb.)¹² kifejezetten obszidiánra épülő telepek kerültek elő. Magyarországon ilyen település nincs, de kétségtelen, hogy az obszidián jelentősége megnőtt. Elterjedése igen széles körű, csaknem minden felső paleolitikus telepre jutott belőle. Mivel olyan településeken is megtalálható, ahol a nyersanyaglelőhely környezetének egyéb nyoma nem mutatható ki, elég nagy a valószínűsége, hogy ez a nyersanyag már kereskedelmi áru is volt.

A jól meghatározható idegen nyersanyagok közül a szlovákiai radiolarit a Hernád völgyében jelenik meg, nálunk a nyersanyag mérete, formája alapján a folyó völgyéből gyűjtötték. A másik ennél sokkal lényegesebb nyersanyagcsoport az idegen eredetű kova. Legkorábbi képviselője a Sóllyomkúti sziklaüreg swieciechówi kovája. Minthogy a lelőhely a nyersanyagforrástól mintegy 600 km-re délre van, csak anyagszállításról lehet szó, ami egyben a két terület közti összeköttetést bizonyítja. Következő megjelenése az avasi temető pengéje, amely egy Szeleta-felső jellegű levélheggyel együtt került elő. Ez eleve azt feltételezi, hogy WI maximuma előtt, majd azt követően a WI/II-től szinte folyamatosan számítanunk kell északi hatásokkal. A legtöbb idegen nyersanyagot tartalmazó lelőhely területünkön éppen azokon a területeken van, amely a folyóvölgyek mentén, a vándorlási útvonalon helyezkednek el.

A terület legfontosabb nyersanyaga a hidrokvarcit és a limnokvarcit. Két fő lelőhelycsoportját tudjuk egyelőre elkülöníteni: az avasi szürke, szürkésfehér és vöröses, valamint az észak-zempléni változatos színű, sok szerves maradványt tartalmazó, kevésbé homogén változatot. Természetesen ezen kívül számos hidro- és limnokvarcit lelőhelyet ismerünk, de elkülönítésük a nyersanyag alapján egyelőre nem megoldható. Szinte minden ipar legfontosabb nyersanyaga ez, hiszen igen nagy mennyiségben áll rendelkezésre, jó minőségű, mindenféle eszköz készítésére alkalmas. Mindazonáltal már eddig is sikerült megfigyelni, hogy néhány lelőhely együtt tartalmazza a két nyersanyagforrás anyagát, bár műszeres vizsgálatok hiányában ez egyelőre csak jelenséggént konstataálható, mennyiségi-minőségi értékelésre még nincs mód. Egyben területünkön ez az egyetlen olyan nyersanyag, amelynek bányászata a paleolitikumban bizonyított (Korlát II).¹³

Az egyes lelőhelyek nyersanyagának, azok arányának vizsgálatokor elsősorban a domináns nyersanyagot vagy nyersanyagokat kell figyelembe venni. A másodlagos fontosságú nyersanyagok adalékos információt tartalmaznak, az esetek többségében a csoport életmódjáról kevés információt hordoznak. Jelentőségük a vándorlási irány, az esetleges kereskedelmi kapcsolatok konstatálásánál lényeges. Ebből a szempontból beszélhetünk olyan lelőhelyekről, ahol egyértelműen egyfajta nyersanyag dominál, ahol a helyi nyersanyagok egésze a domináns és végül ahol a nyersanyag viszonylag egyenletesen oszlik meg.

A nyersanyagmegoszlás alapján egyértelműen műhelyről illetve bányáról és bányára települt műhelyről beszélhetünk azoknak a lelőhelyeknek az esetében, ahol a helyi nyersanyag dominanciája a 90%-ot eléri. Ilyen bányaműhely telep van Korlát II. lelőhelyen (limnokvarcit), a Miskolc környéki felszíni lelőhelyek többsége esetében (Sa-

11. Biró K., 1981., 1984. b.

12. pl. Bánesz L., 1959.

13. Simán K., 1986. a.

jóbabony, Miskolc-Lengyelszó stb.: kvarcporfír;¹⁴ Miskolc-Avas, műhely: limnokvarcit¹⁵), de ugyanilyen dominancia mutatható ki a Puszkaporos kőfülke anyagában is (kvarcporfír). Műhelytelepről beszélhetünk olyan esetben, ahol a helyi nyersanyag mellett (vagy nyersanyagok mellett) viszonylag kis mennyiségben vegyesebb eredetű nyersanyag is megtalálható. Ilyen települések például *Hidasnémeti*¹⁶ erős limnokvarcit dominanciával, mellette radiolarit, obszidiánnal, kvarcporfírral, kovával. Ez a megoszlás jellemző Büdöspestre is, ahol a domináló kvarcporfír mellett megtalálható a limnokvarcit, a kova az obszidián és a jáspis is. A ballavölgyi sziklaüreg dominancia viszonyai a kis anyagmennyiség miatt nem statisztikus értékűek. Hasonlóan jól mutatható ki a műhelytelep-jelleg az arkai anyagban, ahol a random 2200 mintánál a limnokvarcit dominancia 76%-os, a kísérőanyag pedig elsősorban kovából, radiolaritból, obszidiánból áll.

Egyéb településre utal a nyersanyagmegoszlás, ha a helyi nyersanyagok viszonylagos egyensúlya tapasztalható a helyidegen nyersanyagok megléte mellett. Ilyen lelőhelyek a Subalyuk barlang, ahol háromféle helyi nyersanyag mintegy 65%-os dominanciája mellett nem túl távoli eredetű idegen nyersanyagok jelennek meg az alsó rétegben, míg ez az arány a felső rétegben egy kissé erősebben a helyi nyersanyag felé tolódik. Még egyenletesebb a nyersanyag megoszlása a Diósgyőri barlangban – bár itt figyelembe kell vennünk azt is, hogy a lelőhely rétegtani viszonyai meglehetősen tisztázatlanok. A Diósgyőri barlang alsó réteggömbjében 5 helyi nyersanyag típus mintegy 90%-os dominanciával van jelen. A felső rétegben 4 helyi nyersanyag típusal valamelyest csökken a dominancia, de ez nem befolyásolja jelentősen az összképet. Szintén település jellegű a Szeleta barlang mindkét rétege, ahol a két legfontosabb helyi nyersanyag, a limnokvarcit és a kvarcporfír 75%-ot ér el, a kísérőanyag pedig a nyersanyagok széles skáláját tartalmazza. A Herman Ottó barlang által nyújtott kép már nem ilyen tiszta, bár az 50%-nyi kvarcporfír és csaknem 25%-nyi limnokvarcit mellett megtalálható másik három helyidegen nyersanyag aránya elég magas ahhoz, hogy települést feltételezzünk. Egyértelműen település képét mutatja nyersanyaga alapján *Bodrogkeresztúr* és bizonyos mértékig *Tarcal*.

Meglehetősen sajátos jelenség a Balla barlang anyaga, ahol viszont figyelembe kell venni, hogy a Bükk közepén nincs semmilyen nyersanyag lelőhely – a vizsgálat szempontjából itt minden nyersanyag helyidegennek minősül. Ugyanez vonatkozik a Lambrecht Kálmán barlangra is.

Összesítve a fauna és a nyersanyag alapján nyert képet a következő variációcsoportok állnak elő:

I. A lelőhely a hegy belsejében van, a fauna dominánsan erdei elemekből áll, a nyersanyag helyidegen.

II. 1. A lelőhely a hegy peremén van, a fauna dominánsan erdei fajokból áll, a nyersanyag helyi.

2. A lelőhely a hegy peremén van, a fauna dominánsan sztyeppi jellegű, a nyersanyag helyi.

3. A lelőhely a hegy peremén van, a fauna dominánsan sztyeppi jellegű, a nyersanyag helyidegen.

III. A lelőhely nyílt területen van, a faunában a sztyeppi elemek dominálnak, a nyersanyag elsősorban helyi jellegű.

Ezekből az alapvariációkból egyértelműen értékelhető az első csoport: az 50%-os vegyes fauna és a helyidegen nyersanyag a hegy belsejében ideiglenes vadászatot folytató csoport hagyatéka.

14. Ringer Á., 1983.; Simán K., 1983.

15. Simán K., 1986. c.

16. Simán K., 1983.

A II. csoport esetében a 3. pont ideiglenes tartózkodást jelöl, mivel minden jellegében elűt a környezetétől. A II. 1. pont lelőhelyei ezzel szemben a helyi környezethez való alkalmazkodást mutatják (Subalyuk barlang, Szeleta barlang stb.). A II. 2. esetében, mivel az erdei és a sztyeppi fauna egyaránt közeli volt a nyersanyag dominancia dönt, hogy településről van-e szó (Diósgyőri barlang), vagy műhelytelepről (Büdöspeszt, Puszkaporos kőfülke). Ugyanez a helyzet a III. csoportnál is, ahol a fauna a környezetbe illik, a nyersanyagmegoszlás alapján azonban elkülöníthetünk települést (Bodrogkeresztúr) vagy műhelytelepet (Arka).

A fentiekben megkíséreltem felvázolni egy olyan objektív módszert a települési forma megállapítására, amely független a korszaktól és a kulturális besorolástól és amely kizárólag objektív adatokon nyugszik, azok összehasonlításából és csoportosításából von le következtetéseket. Szeretném ugyanakkor felhívni a figyelmet a módszer nehézségeire. Az első amivel jelen esetben szembe kell néznünk, hogy a vizsgálatot kis területen végeztük, ezért amíg nagy anyagmennyiségen nem nyer bizonyítást létjogosultsága csak munkahipotézisként fogadható el. Általánosabb érvényű probléma, hogy a vizsgált lelőhelyek többsége nem korszerű módszerekkel feltárt, a réteg elkülönítése nem mindenhol teljesen megbízható (ennek megfelelően a rétegenként nyert adatok sem). Ugyancsak megnehezíti a helyzetet a faunisztikai és közettani meghatározások nem egységes volta – a faunánál ráadásul a régi adatok ellenőrizhetetlensége is, mivel az ásatások során nem gyűjtötték be a teljes faunisztikai anyagot, így rekonstrukcióra sincs mód –, a közettani műszeres meghatározások hiánya illetve ritkasága.

Szándékosan nem tértem ki az elmélet felvázolása és bemutatása során a régészeti anyag értékelésére. Az egyik, hogy a területen nincs olyan egyértelműen meghatározott, nagy anyagmennyiséggel rendelkező, hiteles körülmények között feltárt ipar, iparcsoport vagy kultúra, amelynél minden szempont együttes értékelése lehetséges volna. A másik, hogy kutatásunk, úgy érzem még nem tart ott, hogy nagyobb etnikai vagy iparcsoportok magyarországi történetét egyértelműen fel tudná vázolni (főképp nem a vizsgált területen). A harmadik, hogy az elmélettel azt is kívántam bizonyítani, hogy az őskor települési formáit elsősorban nem az iparokhoz való tartozás vagy a szociális–kulturális–technikai fejlettség, hanem a napi igények szabályozzák. Ezzel nem azt kívánom tagadni, hogy település és település közötti fejlettség eltérő lehet, csupán arra szeretnék rámutatni, hogy egy népesség mozgását befolyásoló tényezők meglehetősen sztereotíp formában jelennek meg minden korban és iparkörnél és ezt a sztereotípítást a leletanyagból kimutatva pontosabb információt nyerhetünk elődeink minden napi életéről.

IRODALOM

Bánesz L.,

1959. Cejkov II–III. Nové paleolitické stanice s obsidianovou industriou. Arch. Rozhl. 769–780.

←Biró K.,

1981. A Kárpát-medencei obszidiánok vizsgálata Arch. Ért. 108. 194–205.

1984. a. Őskori leletek a Mátra-hegységből. Agria XX. 5–11.

1984. b. Distribution of Obsidian from the Carpathian Sources on Central European Palaeolithic and Mesolithic Sites. Acta Arch. Carp. XXII. 5–41.

1986. The Raw Material Stock for Chipped Stone Artefacts in the Northern Mid-Mountains Tertiary in Hungary. International Conference on Prehistoric Flint, Budapest–Sümeg. 183–195.

T. Dobosi V.,

1974. Adatok a Bodrogvölgy őskorához. FA. 25. 19–25.

1978. A pattintott kőszerszók nyersanyagáról. FA. 29. 7–18.

- T. Dobosi V.*–*Vörös I.*–*Krolopp E.*–*Schweitzer F.*,
1981. Pilismarót–Diós: Új őskőkori telep. *CommArchHung* 9–27.
- Ifj. Gallus S.*,
1937. Néhány újabb magyarországi paleolit lelőhelyről. *Arch. Ért.* 137–139.
- Gábori M.*–*Gábori-Csánk V.*,
1978. The ecology of the Hungarian Middle Palaeolithic. *Földr. Közl.* 175–182.
- Gábori-Csánk V.*,
1968. La station du paléolithique moyen d'Érd, Hongrie. Budapest
1983. La Grotte Remete–„Felső” (Supérieur) et le „Szel tien de Transdanubie”. *Acta Arch. Hung* 35. 249–285.
- Hellebrandt M.*–*Kordos L.*–*Tóth L.*,
1976. A Diósgyőr–Tapolca barlang ásatásának eredményei. *HOM Évk. XV.* 7–36.
- Jánossy D.*,
1953. A Lambrecht Kálmán barlang faunája. *Arch. Ért.* 27–28.
1974. Tarcál–Citrombánya őskőkori lelőhely gerinces faunája. *FA.* 25. 26–30.
- Kadic O.*,
1915. A Szeleta barlang kutatásának eredményei. *Földtani Intézet Évkönyve* 23. 148–278.
1934. Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. *Földtani Intézet Évkönyve* 30. 1–147.
- Kormos T.*,
1911. A puskaporosi kőfülkében talált állatok. *Földtani Közl.* XLI. 91–92.
- Kozłowski J.*,
Nowe znalezisko importu krzemienia swieciechowskiego na terenie Wengier. *Arch. Polski VII.* 331–335.
- Mottl.*,
1938. A lerakódások állatvilága. Kadic: A cserépfalui Mussolini barlang (Subalyuk). *Geol. Hung. ser. pal.* 14. 207–308.
- Pécsi M.*–*Pécsi Donát E.*–*Szelényi E.*–*Hahn Gy.*–*Schweitzer F.*–*Pevzner M. A.*,
1978. Palaeographical Reconstruction of Fossil Soils in Hungarian Loess. *Föld. Közl.*
- Ringer Á.*,
1983. Bábonyien – Ein mittelpaläolithische Blattwerkzeugindustrie in Nordostungarn. *Dis-Arch Ser. II.* 11.
- Simán K.*,
1983. Kőeszközleletek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1978–1982). *HOM Közl.* 21. 37–49.
1986. a. Limnic Quartzite Mines in Northeast Hungary. *International Conference on Prehistoric Flint. Budapest–Sümege*, 95–99.
1986. b. Felsitic Quartz Porphyry. *International Conference on Prehistoric Flint. Budapest–Sümege* 271–275.
1986. c. Mittelpaläolithisches Atelier am Avasberg bei Miskolc (Ungarn). *Historca Carpatica*.
- Tóth L.*,
1973. Mezolit telep Sajóbáonyban. *HOM Közl.* 12. 17–25.
- Vértes L.*,
1953. Az alsópaleolitikum első biztos eszközlelete Magyarországon. *Arch. Ért* 17–25.
1962. Die Ausgrabungen der Altsteinzeitlichen Siedlung von Arka1960–1961. *Acta Arch Hung* 14. 143–157.
1965. Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest
1966. The Upper Palaeolithic Site on mt. Hentye-hegy at Bodrogheresztúr. *Acta ArchHung XVIII.* 3–14.

PALAEOLITHIC SETTLEMENT PATTERN IN COUNTY BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN

(Abstract)

Trying to reconstruct the settlement pattern of a territory you must take into account the natural surrounding (geographical, hydrogeographical, zoogeographical setting and the raw materials), the traditions and needs of the population and also the state of research of the given territory.

The present paper essayes to sketch the paleolithic settlement pattern on the territory of county Borsod-Abaúj-Zemplén from respect of the animal species hunted for their meat (large mammals) and the raw material sorts and their distribution: all these placed back in the original geographical surroundings we may arrive to the conclusion that hunters' temporary settlement in the infra-montaneous caves with the dominance of local animals and alien raw material, workshops and workshop settlements near the raw material sources with alien fauna and overwhelmingly local raw material can be told. The more or less permanent settlements, be it in the mountains or in the steppe can be characterized by local fauna and the diversity of the lithic material. All these conclusions are valid for any period of the palaeolithic, independent of culture, industry, specializations, stage of development as they root in the basic needs of people. The method seems to be objective, working with statistics and it can be made even more convincing drawing more respects into the analysis and dividing them to finer details (e. g. comparison of typology, technology and raw material dispersion; definition of existence or lack of body regions of animals etc.). Nevertheless it has significant drawbacks, too. Such are the incoherency of research, the low number of the finds, the uneven stage and respect of elaboration, intotal collection of material, unreproductivity of spoilt old excavations and missing, perished layers, the incomparability of surface finds and the ones coming from authentic excavations etc.

Anyhow, if this method of settlement pattern reconstruction can be proved on wider scale and on a large territory, there is some hope that it can be transfered to other – less thoroughly examined territories, or ones where the detailed data are no more available.

Katalin Simán